

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 9 Sayı: 45 Volume: 9 Issue: 45

Ağustos 2016 August 2016

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

IRK BİTİĞ'DEKİ 38'İNCİ İRK'İN ÇEVİRİSİNE İLİŞKİN BİR ÖNERİ VE AKTARDIĞI "KAĞAN EŞİ" ÖĞRETİSİ

A SUGGESTION REGARDING THE TRANSLATION OF THE 38th İRK IN İRK BITİĞ AND KHAN'S WİFE DOCTRINE WHICH WAS TRANSFERRED BY THE 38th İRK

Turgay SEBZECİOĞLU*

Sibel EKDİ**

Hilfe AKCAN***

Öz

Köktürk Alfabesiyle yazılan İrk Bitig, 9. yüzyıl Uygur Türkçesine ait bir öğreti kitabıdır. Edebi bir biçime sahiptir. Ancak, bu kitap, Maniheizm benzeri öğreti sistemlerine bütünlük sayılmışsa da kadim Türk töresi ve evrensel erdemleri aktarmaktadır. İrk Bitig'in türünün ve öğretilerinin anlaşılabilmesi, kimi ırk'ların yanlış ya da yüzeysel çevrilmesine neden olmuştur. 38'inci ırk bunlardan biridir. 38'inci ırk'ta çok anlamlı *tenri* sözcüğünün yalnızca bir anlamı üzerinde durulması, bu ırk'ı anlamayı zorlaştırmıştır. Bağlam odaklı çeviri ve tutarlı anlamlandırma ile bu ırk'ta bir kağanın eşinde bulunması gereken niteliklerin neler olması gerektiği üzerinde durulduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, söz konusu niteliklerin Türk töresi açısından ayrıntılı bir çözümlemesi yapılmıştır. Bu çalışma, daha büyük ölçekte, İrk Bitig'in yeniden anlamlandırılması, türüne ve amacına yönelik daha derin açıklamaların yapılabilmesi adına atılmış küçük adımlardan biri olma amacını taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: İrk Bitig, Eski Uygur Türkçesi, Öğreti Kitabı, 38'inci İrk, Türk Töresi, Kağan Eşinin Özellikleri.

Abstract

İrk Bitig is a doctrinal book written in the Gokturk alphabet in the 9th century, a period of Uighur Turkish. Conveying its intended message in a rather entertaining and thought-provoking way, this doctrinal book also manifests itself as a literary text. Yet, much as the book seems to be integrated into the Manichean and Shamanistic doctrines, it reflects the principles of trans-religious virtues and the relatively earlier Turkish traditions. The fact that neither the conveyed messages nor the type of the book could be well-understood resulted in superficial translation, either due to misinterpretations or overlooking the scope. The most apparent example of this is the translation of the 38th İrk in İrk Bitig. The fact that the word *tenri*, which possesses multiple meanings, was translated taking only one meaning into account in the 38th ırk has narrowed the scope of the translation of this ırk or rendered the text meaningless. It has been understood that, via context-oriented interpretation and consistent reasoning, this ırk was centered around the traits that should be owned by the wife of the Khan. In this study, these qualities have been analyzed and appraised in a thorough sense in terms of the Turkish folklore. İrk Bitig is a book that will expose its cultural and linguistic diversity only if it is reviewed employing an in-depth interdisciplinary outlook. This study aims to take a step towards the goal of reinterpreting İrk Bitig and creating a more profound approach in defining the type and the scope of the book.

Keywords: İrk Bitig, Old Uighur Turkish, Doctrine Book, 38th İrk, The Turkic Custom, The Traits of the Khan's Wife.

1. GİRİŞ

Kitap biçiminde günümüze kadar gelen tek Runik Alfabeyle (Köktürk harfleri) yazılmış eser olan *İrk Bitig*'in, üzerinde çalışılmış nüshası Londra'daki İngiliz Müzesinde (The British Museum) Elyazmaları bölümünde 8212 numara ile kayıtlıdır. Uygur Türkçesi döneminden kalan önemli mensur eserlerin başında gelen İrk Bitig tahminen 930 yılında yazılmıştır. İlk defa V. Thomsen tarafından 1912 yılında *Journal of Royal Asiatic Society* dergisinde yayımlanmıştır. Maniheizm Uygurlarından kaldığı söylenmektedir. Eser; 65 ırk ve bir de son deyişten ("hatimeden") oluşmaktadır (Akar 2010; Tekin 2013). V. Thomsen'dan sonra eser üzerinde Hüseyin Namık Orkun, Sergey Efimovich Malov, Sir Gerard Clauson, Marcel Erdal, James R. Hamilton, Teruyuki İkedo ve Talat Tekin gibi birçok araştırmacı çalışmıştır. Eser üzerinde monografisi bulunan tek araştırmacı Talat Tekin'dir.

İrk Bitig'in bütün ırk'larında olduğu gibi 38'inci ırk'ında da bir öğretinin izleri bulunmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı da 38'inci ırk'ta aktarılmak istenen Türk töresi kaynaklı öğretinin ve evrensel erdemlerin derin yapısını betimleyerek çözümlemesini yapmaktır. Bu ırk'ın, mecazlarla dolu sanatlı ifadeler arasında, erdemli ve törece makbul Türk kadın tipinin ve özellikle kağan eşlerinin özellikleri açıklanmıştır. Buna karşın, 38'inci ırk'ın ve diğer ırk'ların çevirisinde "Fal şöyle der", "Bu fal iyidir" gibi ifadeler kullanılmıştır. Oysaki, falların veya kehanetlerin doğrudan bilgelik aktarmak, bir öğretiyi sunmak gibi

* Yrd.Doç.Dr., Mersin Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sebzecioglu@yahoo.com

** Mersin Üniversitesi, Sos. Bil. Ens., Yüksek Lisans Öğrencisi, ekdisibel@gmail.com

*** Mersin Üniversitesi, Sos. Bil. Ens., Yüksek Lisans Öğrencisi, akcanhilfe@gmail.com

amaçları yoktur. Bundan dolayı, bu çalışmada, 38'inci ırk'taki, "Fal şöyle der", "Bu fal iyidir" gibi ifadeler "Öğreti şöyle der", "(Bu öğreti) iyidir (ve sana ancak iyilik getirir)" olarak çevrilmiştir. Sonuç olarak, bu çalışmayla, daha önce 38'inci ırk hakkında yapılmamış özgün çözümleme ve yorumlamalarda bulunulacak ve dolaylı da olsa bir alt amaç olarak Irk Bitig'in kağanlık ve erdemlilik yolunda ilerleyenler için özellikle Türk töresine ait bir *öğreti kitabı* olduğu savı (bk. Sezbecioğlu 2016) kanıtlarıyla sunulmuş olacaktır.

Bu çalışma, sırasıyla; *Irk Bitig'deki 38'inci Irk'ı Yeniden Çevirmek*, *Irk Bitig'deki 38'inci Irk'ın Metinsel Anlamı* ve *Sonuç* olmak üzere üç temel bölümden oluşmaktadır. *Irk Bitig'deki 38'inci Irk'ı Yeniden Çevirmek* adlı bölümde, bu çalışmada varsayılan yoruma taban oluşturmak üzere yeniden bir çeviri denemesi yapılmıştır. *Irk Bitig'deki 38'inci Irk'ın Metinsel Anlamı* adlı bölümde bir önceki bölümde önerilen çeviriden yola çıkılarak dil dışı ve dil içi kanıtlarla birlikte bir çözümleme yapılmış, böylece 38'inci ırk'ta aktarılmaya çalışılan öğretinin derinliklerine inilmeye çalışılmıştır. Genel bir değerlendirmenin yapıldığı *Sonuç* bölümüyle bu çalışma sonlandırılmıştır.

2. IRK BİTİG'DEKİ 38'İNCİ IRK'I YENİDEN ÇEVİRMEK

Bu bölümde Irk Bitig'de yer alan 38'inci ırk'ın daha önce yapılmış birkaç çevirisi üzerinde durulacak, bir sonraki bölümde yapılacak olan çözümlemeye taban oluşturacak bir çeviri önerisi sunulacaktır.

Tekin'de (2013) 38'inci ırk'ın yazıçevirimi (transkripsiyon) ve çevirisi (günümüz Türkçesine aktarımı) (1)'deki gibidir.

- (1) a. **Yazıçevrimi**
Kamış ara kalmış. Tenri unamaduk. Abınçū katun bolzun tir. Ança bilinler: Edgü ol.
- b. **Çeviri**
(Bir köle kız) kamışlar arasında (yalnız) kalmış. Tanrı (bunu) doğru bulmamış. (Bu köle kız) Hatun olsun!, der.
Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.

Yıldırım ve diğ.'de (2013) 38'inci ırk'ın yazıçevirimi ve çevirisi (2)'deki yapılmıştır.

- (2) a. **Yazıçevrimi**
kamış : ara : kalmış : tenri : unamaduk : avınçu : katun : bolzun : tēr : ança : bilinler : : edgü ol : :
- b. **Çeviri**
(Fal şöyle) der: "Kamışlar arasında kalmış olan, tanrının kendisinden memnun olmadığı cariye, hakan eşi olsun!"
"Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir."

Metni, Eski Türkçe metinden bugünkü Türkçeye uygun olarak çevirmeye çalıştığını söyleyen Orkun'un (1994) yazıçevrimi ve çevirisi (3)'teki gibidir.

- (3) a. **Yazıçevrimi**
k^amış : ara : k^almış : t^enri : unam^aduk : a^bnçu : k^atun : bolzun : tir : aⁿça : bilinler : : edgü ol : :
- b. **Çeviri**
Kamış arasında kalmış tanrı (ona) yâr değilse de teselli bulup kraliçe olsun.
Bunu biliniz iyidir bu.

Bu çalışmada, (1), (2) ve (3)'deki çevirilerden farklı bir çeviri önermesi sunmayı güdüleyen çıkış noktası *tanrı* ("tenri") sözcüğü olmuştur. Eski Türkçede *tenri* sözcüğünün "Tanrı", "mavi", "gök, sema", "haşmetli; büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi göze büyük görünen her şey" gibi anlamları vardır (Caferoğlu 1968; Clauson 1972; Divan-i Luqat-i it-Türk [haz. TDK 2013]; Gabain 2007; Tekin 2013; Yıldırım ve diğ. 2013). Bizce 38'inci ırk'taki *tenri*'nin anlamı "Tanrı" değil "gök" ya da "gökyüzü" olmalıdır. Bir sonraki bölümde *tenri* sözcüğünün bu çalışmada neden "Tanrı" olarak alınmadığına ayrıntılı olarak değinilecek; ancak, (1) ve (2)'deki çevirilere ilk büyük eleştiri parantez içerisinde verilen "fal" ibaresinedir. Giriş bölümünde de değinildiği gibi, "fal" yerine "öğreti" sözcüğünü yerleştirmek bizce kitabın genel yazılış amacına en uygun olanıdır.

Yıldırım ve diğ.'de (2013) 38'inci ırk'ın çevirisi en başta kitabın genel sistemine aykırı durmaktadır. Irk Bitig'e baktığımızda olumlu olay ya da durumların ardından ırk'ın olumlu (*Edgü ol!* "İyidir o!"), olumsuzların ardından da kötü olduğu (*Yaolak ol!* "Kötüdür o!") söylenmektedir. Oysaki, Yıldırım ve diğ.'de (2013) yapılan çeviriden ırk'a ilişkin olumsuz bir anlam çıkarken ırk'ın *Edgü ol!* "İyidir o!" biçiminde bitmesi bir çelişki olarak durmaktadır.

Tekin'deki (2013) 38'inci ırk'ın çevirisi metin bağlamı düşünülürken bir çelişki içermez. Tanrı, cariyenin durumundan memnun olmamış, onun kağan eşi olmasını istemiş ve öyle takdir etmiştir. Nitekim

Seçkin (2015) de, bu ırk'ı anlamlandırma sürecinde Tanrı'nın zor durumda bulunan bir kıza yardımı ("inayeti") odağında ele almıştır. Ona göre, köle güç sahibi Tanrı'nın yardımına muhtaçtır; çünkü yalnızlık ve kölelik mutsuzluk getirir ve *kötü* ("yavlak") olarak addedilir. Tanrının yardımıyla *kötü*, *iyi* ("edgü") olur (s. 1443). Tekin'in kitabı temel olarak yazıçevrimi, çeviri, notlar olduğu için diğer ırk'larda olduğu gibi bu ırk'ın anlamlandırılmasına yönelik herhangi bir açıklama bulunmaz. Tekin'in çevirisi yoluyla ırk'ın taşıdığı mesaja ilişkin kimi değerlendirmeler yapılabilir. Sözgelimi, Tanrı lütfkârdır, gerekirse bir cariyeyi bile kağan eşi yapabilir, denebilir; veya, yalnızlık ancak göklerin Tanrısına mahsustur, bundan dolayı cariyeye bile olsa kimsenin yalnız kalmaması, yalnız yaşamaması, insanın her zaman için sosyal yaşama katılması gerekir, denebilir.

Bu çalışmada, 38'inci ırk'ta geçen *teŋri* sözcüğü "gökyüzü" anlamında çevrilmiştir. Bu seçim, ırk'ta aktarıldığını varsaydığımız öğretiyle uyum içindedir. Bu çalışmaya özgü bütün savlar bir araya geldiğinde 38'inci ırk ile ilgili önerdiğimiz çeviri aşağıdaki gibi biçimlenmiştir.

(4) **Çeviri**

(Bir korunak misali saklayıp ona görünmezlik örtüsü olan) kamışların arasında, gökyüzünün (dahi) ulaşamadığı cariyeye, kağan eşi olsun, der (öğreti).

(Üzerinde düşününüz ve) öylece biliniz ki (bu öğreti) iyidir (ve size ancak iyilik getirir).

(4)'te parantez içerisindeki açıklamaların çok olması, çeviri açısından bir yetersizlik olarak düşünülebilir. Yani, metnin anlamı çevirenin var olduğunu düşündüğü anlama yontulmuş, eleştirisi getirilebilir. Bu noktada, (4)'teki çeviriyi ortaya çıkaran üç gerçek, söz konusu "yetersizlik" algısına bir gerekçe olarak sunulabilir: İlki, parantez içi açıklamalarla ırk'taki mesajı anlamaya yönelik bir bağlam oluşturulmaya çalışılmıştır; ikincisi bize göre (1), (2) ve (3)'teki çevirilere oranla daha anlamlı ve açıklanabilir bir metne ulaşılmıştır; üçüncüsü ise (4)'te ortaya çıkan çeviri, özgün metindeki tümcelerini oluşturduğu ham anlamı çok da zorlamayan akıcı bir metne dönüşmüştür. (4)'te bir sav olarak sunulan çevirinin Türk töresi ve evrensel erdemler açısından iletmeye çalıştığı öğreti, bir sonraki bölümde ayrıntısıyla ele alınacaktır.

3. İRK BİTİĞ'DEKİ 38'İNCİ İRK'IN METİNSEL ANLAMI

Bir önceki bölümde 38'inci ırk'ın İrk Bitiğ'in bir bütün olarak metin *bağdaşıklığı* (coherence) doğrultusunda bir çevirisi yapılmaya çalışıldı. Ancak, bu çevirinin içinde örtük bir biçimde bulunan öğreti veya mesaja değinilmedi. Bu bölümde, 38'inci ırk'ın sembolik bir dille aktardığı öğretiye ve o öğretiyi açıklayıp aydınlığa kavuşturan töre ve erdemlere değinilecektir. Bu bağlamda, bu bölüm iki alt başlıktan oluşmuştur: *38'inci İrk Işığında Türk Töresinde Kadın ve Kağan Eşinin Özellikleri, Evrensel Değerler Açısından 38'inci İrk*.

3.1. 38'inci İrk Işığında Türk Töresinde Kadın ve Kağan Eşinin Özellikleri

İrk Bitiğ'de yer alan 38'inci ırk'a Türk töresi açısından bakmak için ilk önce töredeki "kadın" olgusuna ait temel bilgilerin açıklanması gerekmektedir. Bizce çözümleme adına odaklanılması gereken o temel bilgiler *kağan* (hakan, han), *kağan eşi* ve en genel özellikleriyle *Türk kadın tipidir*. Bu kavramların ardından Türk töresinde kağanın eşinde ve aslında daha genel anlamda Türk kadınında bulunması gereken niteliklere ilişkin bilgiler ışığında 38'inci ırk'ı çözümlemek mümkün olabilecektir.

38'inci ırk'ta söz edilen kağan eşinin niteliklerine gelmeden önce Türk töresinin kadına bakışı ile ilgili genel birkaç önemli noktaya değinmek yararlı olacaktır. Türk töresine ayna tutan birçok edebî tür bulunmakla birlikte, bunlar içerisinde Türk töresinde kadının yerini yüzyıllardır kuşaktan kuşağa aktaran ürünler, Türk anlatı geleneğinin temel taşlarından birini oluşturan Türk destanlarıdır. Türk töresinin doğrudan yansımalarını bulabildiğimiz destanlarda kadın, öncelikle, oldukça kutsal bir yaratım olarak ele alınmaktadır. Altay-Yakut Türkleri arasından derlenen bir destan olan Altay Yaratılış Destanı'nda Tanrı Kayra Han'ın düşünce dünyasında beliren, zaman zaman ona ilham verip, "yarat" diyen Ak Ana kutsal bir kadındır (Atsız Gökdağ ve Üçüncü, 2015: 19).

Türk medeniyetinde kadının, ev işlerinin yanı sıra avcılık, çiftçilik, askerlik, milli ziyafetler, meşveretler, şölen ve kurultaylar gibi birçok etkinliğe katıldığını belirten Gökalp (2007), Türk kadınının, bu etkinliklere katılımını, hukuksal olarak özgürlüğünün ve üstünlüğünün kanıtı olarak görmektedir (Gökalp, 2015: 371-372). Bununla birlikte Türk dilinin en eski metinleri olan Orhon Yazıtlarında *Teŋri teŋride bolmuş Türük Bilge Kağan...* "(Ben), Tanrı gibi (ve) Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Hakan" (Kül Tigin G/1 ve Bilge Kağan K/1; çeviri Tekin, 1998: 34-35, 56-57) ifadesiyle yöneticilere atfedilen kutsallık, yalnızca kağanı değil onun eşi olan hatunu da kapsamaktadır. Nitekim yazıtlarda kağanın hemen ardından eşi olan hatunun da adı geçmektedir (Köksal, 2011: 333): *Türük bodun atı küsi yok bolmazun tiyin kaŋım Kağanıŋ, ögüm katunuŋ kötürüŋme Teŋri, ...* "Türk halkının adı sanı yok olmasın diye babam hakani, annem hatunu yücelten Tanrı, ..." (BK D/20-21; çeviri Tekin, 1998: 68-69).

Ana olmanın, süt vermenin, emzirmenin Türk destanları açısından oldukça önemli olduğunu söyleyen Şen (2003), her ne kadar baş eğip emirlere itaat etmenin ana ya da kadının görevi olduğunu dile getirmiş olsa da, kadının bu yükümlülükte bile esir olmadığını, esir hayatı yaşamadığını, dolayısıyla da

anlatılan Türk kadınının özgür bir birey olduğunu vurgulamıştır (Şen, 2003: 124). İster kamışlar arasında olsun isterse ağaç kovuğu; kadın, bilgelik ve erdem yolunda ait olduğu uzamda kendini gerçekleştirme sürecindedir ve bu süreci özgürce yaşamaktadır. Çünkü, kendisi için âdeta bir koza işlevi gören mekânlar ailenin, vatanın, ocağın temsilidir. Buralar, dışarıyla bağlantının kopuk olduğu kapalı mekânlar gibi görünseler de, erdem ve bilgeliğin sağlam gelişimi için geçici bir korunak olma niteliği taşımaktadır.

Eski efsane ve rivayetlerde “kadın Tanrı” tipinin oldukça yaygın olduğunu ileri süren Muhammethacı (1997), sözlü Türk folkloründe kadın tipini üçe ayırır: (i) İlah ve tanrıça tipindeki kadınlar, (ii) kahraman kadın tipleri, (iii) zeki, güzel, vefakâr kadın tipleri (Muhammethacı, 1997: 714-719). Üçüncü tipteki kadınlar için “bilge” denilebilir. Bilgelik, destanlarda sıkça sözü edilen, bir kadında olması gereken en önemli niteliklerden biridir. Nitekim Kırgız Türklerinin tabiata bağlılıklarını ifade eden Kocabaş Destanı’nda herkes, Karakoca’nın zeki ve güzel olarak tasvir edilen Zuleyka’sını görmek için can atmakta, onunla evlenmek isteyen çeşitli boylardan gençler tüm hünerlerini sergilemeye çalışmaktadır; fakat destanda yer alan kişilere göre Zuleyka gibi bir kız ancak Kocabaş gibi büyük bir avcıyı beğenip evlenebilir. 38’inci ırk’ta korunaklı bir yerde, yani kamışlar arasında yetişen kız da öyle bilgece yetiştirilmiş ve öylesine güzeldir ki ancak kağanlığı, beyliği hak edecek yetenek, alplik ve bilgelige sahip kişilere eş olduğu takdirde hak ettiği yerde olabilecektir.

Özellikle yabancı kaynaklarda Eski Türk töresince kadınların hür olduğu, Asya Hunlarından beri ata binip ok attığı, spor yapıp savaşlara katıldığını belirtildiğini söyleyen Kafesoğlu (1998), itibar sahibi olan Türk kadınının özellikle namus ve iffetine düşkün olduğunu dile getirmiş; bu nedenle de savaşlarda düşman eline geçmesinin büyük bir aşağılanma unsuru olduğunu vurgulamıştır (Kafesoğlu, 1998: 228-229). Bunun yanında iffetli, sadık, erkeğine bağlı olup onun tamamlayıcısı olan kadın, bir alp tipi olarak, yeri ve zamanı geldiğinde karşısındaki erkekle savaşan, mücadele eden, güreş tutan, avcı, akıncı bir kahramana evrilir (Bars, 2014: 128). Kara Yorga Destanında avcılık yapan bir kahraman olan Küserbay’ın oğlu Ebley, dağları taşları aşıp Mesem Ağa’nın obasına, ardından da çadırına girince Mesem Ağa’nın kızı Maktımhılv’ı arkadaşlarıyla sohbet ederken görür ve kızın güzelliğine hayran kalır. Mahtımhılv kendi obasında, annesi ve babası misafirlikte olmasına rağmen, özgürce dolaşmakta ve misafir’i Ebley’le yer yer kırlara çıkıp gezebilmektedir. Dolayısıyla daha önce de bahsedildiği üzere, 38’inci ırkta kamışlar arasında olan kızın, aynı zamanda, yaşadığı coğrafya içerisindeki özgürlüğü, destan metnindeki Mahtımhılv’in obasından çok da farklı olmasa gerektir.

Türk kültüründe kadın ile ilgili yukarıda söylenenlere eklenmesi gereken bir diğer husus da, birtakım destan metinlerinde geçen kağan ya da beylere eş olacak kadınların eşsiz güzellikte olmasıdır. Başkurt Türklerinin tarih sahnesine çıkışını ve etraflarındaki coğrafyayı konu edinen bir destan olan Ural Batır Destanı’nda, halkı Kahkaha Padişahu ve dokuz başlı yılanın zulmünden kurtaran Ural’a, gösterdiği cesaretlere karşılık halk, onun saray içindeki *padişahın güzel kızı Gülistan* ile evlenmesini istemiştir. Hatta halk içindeki yaşlılar, Ural’a bir an önce evlenip kendi gibi bahadır erler ile *Gülistan gibi görülmemiş güzellikte kızlar dünyaya getirmesini* tavsiye etmişlerdir. Oğuz Kağan destanında, Oğuz Kağan’ın Tanrı’ya yalvarırken, güneşten ve aydan daha parlak olan bir ışık içerisinde gördüğü dünyalar güzeli kız yalnız ve üzüngündür; ama aynı zamanda oldukça *etkileyicidir*. Oğuz Kağan, ava gittiği başka bir zaman diliminde bir göl ortasında büyükçe bir ağaç görür. Ağaç kovuğunda yalnız oturan bu kız; *alımlı ve şirin* sözcükleriyle tasvir edilmiştir. Kız o kadar çok güzeldir ki, destan yazarı, insanların onu gördüklerinde “ah ah, ay ay ölüyoruz kız” şeklinde haykıracaklarını belirtmiştir (Atsız Gökdağ ve Üçüncü, 2015: 32).

Türk töresinde kadına bakışla ilgili bilgiler ışığında 38’inci ırk’ın sembolik ve örtük anlatımını biraz daha ayrıntılı olarak çözümleyebiliriz. 38’inci ırk’ta *kamış* sözcüğünün seçilmiş olması, biraz da ses çıkarması ile ilgili olabilir. Kamış hem kadının bedenini örtmekte hem de çıkardığı ses ile onu dışarıdan kimsenin duymamasını sağlamaktadır. Bu yönüyle kamış iki yönlü bir örtü görevi görmektedir. 10’uncu ırk’ta da geçen kamış, kağanlık öğretisinde görünmez olabilme yeteneğinin ve bununla ilişkili olarak saklanma, gizlenme tarzındaki savaş stratejilerinin bir alegorisi gibi durmaktadır.

(5) **10’uncu ırk’ın çevirisi (Tekin 2013: 28)**

Esneyip duran kaplanım. Kamışlar arasında başım. Onca cesur (ve) onca erdemliyim.

Öylece biliniz: (Bu fal iyidir).

Oğuz Kağan’ın ava gittiği zamanda gördüğü kızın ağaç kovuğunda, 38’inci ırk’taki cariyeinin de kamışlar arasında bulunması mekanların işlevsel özellikleri açısından ilginç benzerlikler içermektedir. Bu benzerlik, yukarıda kısaca değinildiği gibi, bilge ve güzel kağan eşi adayının eğitim aldığı, kendini gerçekleştirdiği korunaklı yerle (yuva, vatan, aile, ocak) ilişkilidir. Irk Bitig’de bu yer gökyüzünün bile değmediği kamışlar arasıyken Oğuz Kağan destanında ise içerisinde gizemli ışıkların olduğu bir ağaç kovuğudur. Bunun yanı sıra hem kamış hem de ağaç kovuğu sularla çevrili bir hat içerisinde. Bir başka Türk destanı olan Zayaltülek ile Hıhlılv Destanında da Zayaltülek akıllı atı Gök Tulpar’ı otlatıldığı bölgedeki gölün kıyısında bir taş üzerinde, saç örgülerini dağıtmış, altmış kulaç uzunluğundaki kara saçını altın

tarakla tarayan bir su kızını görür. Kızın güzelliğine hayran kalan Zayaltülek, Hilhılıv'a aşık olur. Onunla evlenmek istediğini söyleyen Zayaltülek'e Hilhılıv, soyunun nurdan yaratıldığını, bir insanla evlenemeyeceğini, suyun derinliklerinde hayat sürdüğünü dolayısıyla da sudan uzaklaşırsa ölebileceğini söyler (Atsız Gökdağ ve Üçüncü, 2015:177-178). Burada, 38'inci ırk'ta geçen kamışların su içerisinde bulunduğunu hatırlatmakta yarar var. Hilhılıv ne derse desin Zayaltülek her şeyi kabul edip onunla yaşayacağını söyler ve evlenirler. Deniz kızı efsanelerini de anımsatan bu destandan da anlaşılacağı üzere, korunaklı bir yerde yetişen ve bu korunaklı yerin gizemine uygun insan dışı bir soydan gelen bu kıza âşık olan Zayaltülek'in temsil ettiği bilinçaltının derinlikleri, korunaklı, el değmemiş yerlerde bilgelikle ve güzellikle (destan da "nur") yoğrulan kadınlarla evlenmenin ideal olduğunu söylemektedir.

Çıkardığı müzikal sesle kamışın aynı zamanda huzur verici bir yuva olduğu düşünülebilir. Kamışın genellikle suya yakın yerlerde olması "yuva" ve "huzur" kavramlarını desteklemektedir. Aslında, Divan-i Luqat-i it-Türk'ün madde başlarında ve açıklama bölümlerinde dahi birçok kamış sözcüğünün geçmesi, onun Orta Asya Türklerinin yaşamını kolaylaştıran bir bitki olduğunu açıkça göstermektedir. Yaşamın ev ve çeşitli ev gereçleri gibi birçok alanında kullanılan böylesi bir bitkinin "yuva", "ev", "örtü", "korunak", "ocak" gibi birçok kavramı çağrıştırması doğal görülmelidir.

38'inci ırk'ta kamış ile kadın arasında da bir benzetme ilişkisi kurulmuş olabilir. Kamışlar da yuvasında bir kadın gibi güzel sesi ve zarafetiyle duran canlılardır, denilebilir. Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin Mesnevî'sinde geçen kamışın ney olma süreci ve neyin ayrılık nedenli inlemeleri kalıplaşmış kadim benzetmelerin bir yansıması olabilir.

(6) **Mesnevî-i Şerif tercümesinden ilk 4 beyit**

*Dinle neyden, zira o, bir şeyler anlatmada,
ayrılıklardan şikâyet etmektedir*

*Ney der ki: "Beni kamışlıktan kopardıklarından beri iniltilim,
kadın ve erkek herkesi ağlattı."*

*"Ayrılık, bağrımı parça parça eylesin,
tâ ki aşk derdini anlatabileyim."*

*"Her kim aslından uzak ve ayrı olursa o,
Kavuşma zamanını bekler durur."*

Kamışın ayrılık hüznü bir kadının obasından, yuvasından, baba evinden ayrılmasının hüznünün bir başka türevi olabilir. Benzer bir ayrılık hüznünü "Yüksek Yüksek Tepelere" türküsünde de görmek mümkündür. Bu da gösteriyor ki kadının duygusal dünyasını kişisel mekânla (ya da özel yaşam alanıyla) sentezlemesi daha güçlü bir biçimde gerçekleşmektedir. Mekâna olan bu bağımlılık ve geri dönme eğilimi, ataerkil baskılamalar gibi toplumbilimsel etkiler geçici olarak göz ardı edilecek olursa, saat 12'de evde olmak zorunda olan Külkedisi sembolizminde olduğu gibi evrensel bir yön de taşımaktadır.

38'inci ırkta yuva misali korunaklı bir mekânda dış dünyadan saklanmış ve gökyüzündeki güneşin dahi tenine dokunamadığı bir kadın vardır. Erdem ve edep eğitiminden geçtiği için tertemizdir. Kutsal aile ocağının tüteceği yuvanın çatısı, duvarı, hammaddesi ve hatta içindeki bebeğin beşiği olacak kamışların arasında gökten bile saklanarak göz izi bile değmeden kalmıştır o kadın. Kutsal ocağın hammaddesi olan kamışların arasında artık onla özdeşleşmiş ve deneyim, erdem süreçlerini ocak eğitimiyle geçmektedir. Anne adayı olarak yuvanın kurucusu, aile ocağının öğretmenlerinden olacak, kendisi de okul görevini yerine getiren aile atmosferinde töreyi bilen evlatlar yetiştirecektir. Aksoy'un (2011) da belirttiği gibi, Türklerde aile, devletin en küçük birimidir. Devleti ayakta tutacak törenin temelleri aile düzeninden geçmektedir. Türkler sağlam bir aile düzeniyle yüzyıllarca töreyi sürdürmüş, devlet-ordu birlikteliğini sıkı tutmuş, millî olma vasfını kaybetmemiştir (s. 11). Aileden aldıkları eğitimle yüzden fazla devlet kurmuş ve hatta zihinsel dünyasını başka coğrafyalara da yansıtabilmiştir.

Kadının yuvanın ocağını yakması, tüttürmesi öyle güçlü bir töre olmalı ki atasözlerinde saklanarak günümüze kadar gelmiştir: *Yuvayı dişi kuş yapar*. Kadın sönmemesi gereken ocağın koruyucusudur (Ayva 2008). Türk kültüründe kadının iffeti ve ailedeki yeri üzerine Altay Türklerinin kahramanlık destanı olan Alıp Manaş'ta geçen sözler yol gösterici olacaktır (Ergun 1997).

(7) **Alıp Manaş'tan**

*Ak Kağan vardır
Onun erkek yüzü görmeyen
Erkek eli değmeyen
Erke-Karakçı diye kızı vardır
Ateşim onunla birlikte yanmış*

(7)'deki metin için 38'inci ırk'ın serbest çevirisidir dense, bizce ispatı zor büyük bir sav içermez. Gerçekten 38'inci ırk'ta kamışlar arasında konuşlanmış kadın da henüz evlenmemiş olmalıdır. Oradayken henüz kağan eşi değildir çünkü. 38'inci ırk'ta, özellikle, yönetime de ortak olabilecek kağan eşinin diğer kadınlardan daha iffetli ve asil olması gerektiği vurgulanmıştır. *İncili Yorgan* masalında geçen şu sözlerde bile eski Türk destanlarının, öğretilerinin izini görmek mümkündür: "Günün birinde, padişah kızlarının ortadan kaybolduğunu duyunca, ne olduğunu bilememiş. Öyle ya, üçü de aydan arı, gündün duru; hiç birinin kalbinde kara yok; bugüne bugün eteklerinin ucunu bile gören olmamış." (Güney 2015: 47).

İrk Bitig, neden özellikle kağan eşi üzerinden bir kadın tipi çizmektedir, sorusu sorulabilir. İrk Bitig yazılırken okuyucu kitlesi olarak doğrudan halk düşünülmemiş olsa gerek. Bunu, sanatlarla dolu edebî anlatımından anlamak mümkündür. Günümüzde bile İrk Bitig'in içeriğindeki mesajların tam olarak anlaşılabilmesi, herkesin hemen anlamayacağı sembolik bir anlatımla oluşturulduğunu gösteren kanıtlardan biridir. Özellikle günümüzde İrk Bitig'in mesajları üzerine odaklanılmamasının ve dolayısıyla da içerisindeki öğretilerin anlaşılabilmesinin nedenlerinden biri, bir fal ya da kehanet kitabı olduğuna ilişkin ön kabulün yanıltıcı etkisi olsa gerek. Diğer yandan, Sebzecioglu (2016), İrk Bitig'in bir öğreti kitabı olarak bütün insanlara hitap ettiğinin yadsınamayacağını söylese de, daha özelde bir kağanın nasıl olması gerektiğine ilişkin birçok ırk olduğunu belirtmiş ve ele alıp çözümlediği ırk'lar üzerinden savını ispatlamaya çalışmıştır. Dolayısıyla, İrk Bitig'in bir "kağanlık öğretisi" kitabı olduğu doğru bir savsa, kağan eşinin niteliklerinden söz etmiş olması şaşırtıcı olmayacaktır.

Bir öğreti kitabı olan *İrk Bitig* ile Yusuf Has Hacıp tarafından her iki dünyada mutlu olmanın yollarını göstermek üzere 1069-1070 tarihleri arasında yazılan *Kutadgu Bilig* arasında birçok ortak öğreti bulunmaktadır. Bu ortak öğretiler göz önünde bulundulduğunda, her iki kitabın beslendiği düşünsel damarın aynı olduğunu söylemek büyük bir iddia olmayacaktır. Her ikisi de bir yönüyle Türk töresine ve kadın-erkek fark etmez ideal insan tipine ilişkin birçok olgunun yazılı anlatımlarıdır. *Kutadgu Bilig*'in, İrk Bitig'e kıyasla öğüt verici üslubunun açıklığı nedeniyle öğreti kitabı olduğu hususunda herhangi bir şüphe bulunmamaktadır. Bundan dolayı, İrk Bitig'de örtük olarak aktarılan mesajlara *Kutadgu Bilig*'de daha açık bir biçimde ulaşmak mümkündür. *Kutadgu Bilig*'den kadın ve aile ile ilgili söylemlere bakıldığında 38'deki ırk'ı anlamayı kolaylaştıracak bazı ipuçlarına rastlanabilmektedir. Sözgelimi, 38'inci ırk'ta örtük bir biçimde yer alan "evlilik" konusu *Kutadgu Bilig*'de öğütlerle aktarılan açık bir olgudur. *Kutadgu Bilig*'de, evlenecek kişilere kendilerine denk olacak kişilerle evlenmeleri yönünde nasihatte bulunmaktadır. Bu nasihatın geçmişten bugüne süregelen kültürü yansıttığı *Davul bile dengi dengine çalar* atasözünün varlığıyla anlaşılabilir.

- (8) Kişi alma alsa özünge kurı
Sen algıl sakınuk erenler eri
Ey takva sahibi insan, evlenme; evlenirsen, kendi dengin ile evlen. (KB- 4483, Arat, 2006: 771)

Bu açıdan bakıldığında, 38'inci ırk'ta sözü edilen cariye korunaklı bir yerde, iyi bir eğitim görürse kağan eşi olmaya layık, başka bir deyişle kağan eşi olmaya denk olacaktır.

Kutadgu Bilig'in başkaca beyitlerinde evlenme ve eş seçimi konusunda erkeklerin farklı beklentileri sıralanmış (zenginlik, güzellik, asillik ya da takva sahibi olma), ardından bu beklentilerin doğruluğu ve yanlışlığı üzerine yorumlar yapılmış ve sonuç olarak evlenilmesi gereken eşin takva sahibi olması gerektiği üzerinde durulmuştur (Albayrak ve Serin, 2015: 20).

- (9) Ay yinçke sakınuk tilegli mal
Munı bulsa buldung bu dört neng tükel
Ey alacağı kadının takva sahibi olmasını isteyen beyzade, böylesine rastlarsan, her dört şeyi de bir arada elde etmiş olursun. (KB-4497, Arat, 2006: 773)

Evlenilecek kadının soyu sopu belli olmalıdır (Albayrak ve Serin, 2015: 22).

- (10) Kalı evlik almak tilese özüng
Talusun tile ked yiti kıl közüng
Eğer evlenmek istersen, çok dikkatli ol ve iyi bir kız ara. (KB-4475, Arat, 2006: 769)

Evlenilecek kadının eline başkasının eli değmemiş, onu başkasının tanımamış olması gerekir (Albayrak ve Serin, 2015: 23).

- (11) Usa ev kızı al elig tegmedük
Seningde adın er yüzün körmedük
Alacaksan, el değmemiş ve senden başka erkek yüzü görmemiş olan bir aile kızı almaya çalış. (KB-4477, Arat, 2006: 769)

- (12) Kökü edgü bolsun urug hem tarıg
Uvutlug sakınuk tilegil arıg

Alacak kimsenin soyu-sopu ve ailesi iyi olsun; kendisinin de haya ve takva sahibi, temiz olmasına dikkat et. (KB-4476 Çev.: Arat, 2006: 769)

- (13) “Sini sevge sindin adın bilmegey
Yaragsız ya tengsiz kılık kelmegey”
Böylesi seni sever ve senden başkasını tanımaz, yakışık almayan uygunsuz hareketlerde bulunmaz. (KB-4478, Arat, 2006: 769)
- (14) “Ogıl kız törüse senin ay tengin
Evinde igidgil igidme öngin”
Senin ay gibi bir oğlun veya kızın doğarsa, onu kendi evinde terbiye et, bu işi başka ellere bırakma. (KB-4504 Çev.: Arat, 2006: 773)

Kutadgu Bilig’in, üzerinde durulan beyitlerinden anlaşıldığı üzere, bu metinde, evlenilecek kadınlarda bulunması gereken özellikler sıralanmıştır. Başka bir ifadeyle, bütüncü dâhilinde incelenen bu eserde görülüyor ki, evlenilecek kadınlarda aranması gereken vasıfların ne olduğu, nasıl bir ortamda ne şekilde ve kimler tarafından yetiştirilmesi gerektiği üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur. Bu çerçevede, anne ve babalar tarafından, çocuklara verilmesi gereken eğitimin önemi vurgulanmıştır. Ayrıca evlenecek erkeklere nasihatlerde bulunulmuştur. Görülmektedir ki Kutadgu Bilig’de bahsi geçen kadınların nitelikleri, 38’inci ırk’ın yeniden, belirtildiği doğrultuda, yorumlanması gerektiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Dede Korkut’tan kadın ve aile ile ilgili söylemlere bakıldığında, Kutadgu Bilig’de olduğu gibi, 38’deki ırk’ı anlamayı kolaylaştıracak bazı ipuçlarına rastlamak mümkündür. Türk edebiyatında en önemli eserlerin başında gelen *Dede Korkut Kitabı* bir giriş ile on iki hikâyeden oluşmaktadır. Destansı bir eser olan Dede Korkut’ta, Türk milletinin karakter özellikleri, inançları, hayat felsefesi ve toplum yapıları gibi Türk töresine ait birçok unsur görülmektedir. Bununla birlikte Türk kadınının üstün özelliklerini (güzellik, asalet, bilgelik, iyi yetişmiş ve eğitilmiş olma, gerektiğinde devleti üst makamlarda en iyi biçimde temsil edebilme, iyi ata binme, silah kullanma gibi, güçlü karakteriyle evlatlarına örnek olabilme); bunun yanı sıra, diğer vasıfları olan yardımseverliğini, eşine sadık olmasını, eşine yardımcı bir hayat arkadaşlığını, cömertliğini Dede Korkut’ta görmek mümkündür (Duran, 2004: 32).

Dede Korkut boylarında iki kadın tipinin ön planda olduğunu savunan Yakıcı’ya (2007) göre, bunlardan birincisi alp, ikincisi ise ideal eş ya da anne olan kadın tipidir. Bununla birlikte Dede Korkut’ta bahsi geçen bir kadın dört ya da beş farklı tipin özelliklerine de sahip olabilmektedirler (Yakıcı, 2007: 40-47).

Dede Korkut Mukaddimesinde dua kısmından sonra kadınlardan bahsedilmesi, Uygur’a (2013) göre sosyal hayat içerisinde kadına verilen değeri göstermektedir (Uygur, 2013: 7). Mukaddime bölümünde kadın tipleri dört gruba ayrılmıştır (Kaplan, 2003: 111). Bu grupta tasvir edilen ilk kadın tipi, korunaklı mekânında erdem ve töre eğitiminden geçmiş olan 38’inci ırk’taki kızın niteliklerini yansıtır. Bu kadın evi ayakta tutan, düzenli, erdemli, bilge; erinin yokluğunu aratmayan iyi bir kadındır. Diğer üç kadın ise kötü ya da olumsuz nitelikteki tiplerdir. Bu nedenle 38’deki ırk’la ilişki kurulmamıştır. Mukaddimenin ilk yerlerinde geçen *Karavaşa ton geyürsen kadın olmaz* (Ergin 2004: 74) “Hizmetçiye elbise giydiren hanım olmaz (Ergin 2014: 14)” ve *Kız anadan görmeyince öğüt almaz* (Ergin 2004: 74) “Kız anadan görmeyince öğüt almaz (Ergin 2014: 14)” söylemlerinden de anlaşılacağı üzere, iyi bir aile eğitimi almamış, ata sözü dinlememiş, yiğit olmayan (“alp” olmayan) ya da eşine bağlı olmayan, iyi çocuk yetiştiremeyen (ideal eş ve anne tipi) kadınlardan iyi bir eş olamaz. (Arı ve Karateke, 2010: 279-284). Dolayısıyla 38’inci ırk’ta bahsi geçen kız korunaklı bir şekilde yetiştirilecek, yani iyi bir aile eğitimi alıp erdemli, bilge, sadık, yiğit, ana-ata sözü dinleyip ideal bir eş olacaktır. Öte yandan *Karavaşa toğn geyürsen kadın olmaz* söylemine tekrar odaklanacak olursak, güzellik ve erdemlilik hususunda yeterli olmayan bir kız ne kadar güzel bir kıyafet giyerse giysin, ne kadar iyi bir makama gelirse gelsin tam anlamıyla ideal bir kadın olamayacaktır. Nitekim 38’deki ırk’ta sözü edilen kız da göz izi değmemiş güzellikte bir kızdır. Bu nedenle, hem kamışlar arasında aldığı erdem eğitimiyle hem de güzelliğiyle kağan eşi olmayı hak eden bir profil çizmektedir.

Dede Korkut’un ilk hikâyesi olan *Dirse Han Oğlı Buğaç Han’da*, Dirse Han Bayındır hanın toyunda kara otağa oturtulmasından duyduğu üzüntüyle eşinden hesap sorarken öfkesine yenik düşer ve eşine olmadık söylemlerde bulunur. Dirse Hanın Hatunu, göçebe Türk toplumlarında çocuksuzluğun yarattığı problemleri bilen bir kadın olduğundan çözümü de kendisi bulur (Ergin, 2004: 80-81; Uygur, 2013: 9-11). Dirse Hanın hatununun bu davranışı onun iyi bir eğitimden geçmiş, bilge bir kadın olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. 38’deki ırk’ta geçen kız da iyi bir eğitimden geçmek suretiyle kağan eşi olarak hangi durumlarda nasıl karar verip davranacağına ilişkin bilgiye erişecektir.

Salur Kazanun İvi Yağmalandığı Boy’da Şöklî Melik’e esir düşen Salur Kazan’ın ailesi ele alınır. Şöklî Melik, Salur Kazan’a daha fazla zarar verebilmek için karısı Burla Hatun’un namusuna göz koysa da, Burla Hatun eşine o kadar sadık bir kadın ve bir o kadar da iyi bir annedir ki, iyi yetiştirdiği oğlu Uruz sayesinde

namusunu korumayı başarmıştır (Ergin, 2004: 95-115). *Kam Pürenün Oğlu Bamsı Beyrek Boyu* hikâyesi'nde, Banı Çiçek o kadar sadık bir sevgilidir ki, 16 yıl boyunca tutsak olan nişanlısını sabır ve vefayla, namusunu koruyarak bekler (Ergin, 2004: 116-153). *Kazan Big Oğlu Uruz Bigün Tutsak Olduğu Boy*'da Boyu Uzun Burla Hatun, kılıç kuşanıp ata binen ve korkusuzca düşmana meydan okuyan cesur bir anne ve eş olarak karşımıza çıkmaktadır (Ergin, 2004: 153-167). *Duha Koca Oğlu Delü Dumrul Boyu* hikâyesi'nde, Azrail'le canı konusunda pazarlığa giren Dumrul, anne ve babasından görmediği sadakatli tavrı, eşinden görür. Eşi, Dumrul'un yerine kendi canını alması için Tanrı'ya yalvarır. Eşinin canını uğruna verecek kadar sadakatli duruşu, içtenliği ve erdemli tavrı Tanrı tarafından ödüllendirilmiştir (Ergin, 2004: 177-184). *Kanlı Koca Oğlu Kan Turalı Boyu*'nda, evlenecek kadında aranan özellikler anlatılmaktadır. Bu anlatıdaki Kan Turalı, evleneceği kızın en başta yiğit olmasını istemektedir. Hikâyedeki Selcen Hatun, Kan Turalı'nın aradığı yiğit kız profilidir. Selcen Hatun yiğit olmasının yanı sıra, yeri geldiğinde, eşinden geri durmayı da bilmekte ve böylelikle nerede nasıl davranması gerektiğini bilen bilge kadın tipini de yansıtmaktadır. Selcen Hatun, bu anlatıda, cesur, aktif, seçici, sadık, hünerli ve güzel bir kadındır (Ergin, 2004: 184-199; Uygur, 2013: 23). 38'inci ırk'ta kamışlar arasında korunaklı bir yerde, gökyüzünün dahi ulaşamadığı cariyenin/kızın, kağan eşi olabilmesi için Dede Korkut hikâyelerinde belirtilen kadınların sahip olduğu vasıfların sentezini barındıracak bir eğitimden geçmesi gerekmektedir. Kamış kavramsal açıdan uzunluğu temsil ettiğinden, ırk'taki cariyenin/kızın boyunun uzunluğuyla dolayısıyla da güzelliğiyle ilişkilendirilebilir. Bu açıdan ırk'taki cariyeye/kız, dış görünüş ve güzellik bakımından *Kazan Big Oğlu Uruz Bigün Tutsak Olduğu Boy* anlatısındaki Boyu Burla Hatun'a denk düşmektedir.

Kırgızlara ait olan Manas Destanı'nda da 38'inci ırk'la örtüşen kimi benzerlikler görülebilmektedir. Manas Destanı'nı 38'inci ırk'a bağlayan, Manas'ın eşi olan *Kanıkey* karakteridir. Kanıkey'in destandaki betimlemeleri ve özellikleri, 38'inci ırk'taki cariyeye birçok açıdan benzerlikler taşımaktadır.

(15) **Manas Destanı'ndan**

Temir Han'ın kızı Kanıkey

Manas'a denk kız idi,

Saz gibi salınan

Bakır mızrak gibi hafif

Altından söykö kakardı,

Kayın atası Cakıp Han'a yakıştırdı,

İyi gelin olurdu. (Yıldız, 1993: 615) R.80 / 632-643.

Kanıkey'in Manas'a yarasır bir kız ve yine 38'inci ırk'taki cariyenin kağan eşi olmaya layık olması benzerlik gösteren noktalardan biridir. Türk töresinde kadın kağan eşi olmasıyla daha değerli bir konuma yükselmektedir. Eş ya da anne olmak kadını toplum gözünde daha saygın bir statüye yükseltmektedir. Nitekim, Kanıkey'in destanda diğer kadınlardan daha önemli bir konumda oluşu, Manas'ın eşi olmasıyla ilişkilidir. Kırgız halkının en cesaretli, korkusuz, maharetli kahramanı Manas'a eş olmak bir kadın için yükselebileceği en yüksek mertebedir. Çünkü Kırgızların evlenme geleneklerine göre kadın en az evleneceği erkek kadar yiğit olmak zorundadır. Cakıp Han'ın Kanıkey'i isterken, onu Manas'a layık bulduğunu birkaç kez tekrarladığı görülmektedir. Manas, Kanıkey'in kendine denk olup olmadığını anlamak için yiğitlerinden birini önceden göndermiş ve Kanıkey'in gücünü sınamıştır. Kanıkey, yiğidi yendikten sonra Manas onunla evlenmeye karar vermiştir. Kanıkey'in cesaretini ve şecerisini sınamak için gönderdiği yiğit, Manas'ın yanına gelerek: "Ey alpim, bu kız dediğin kızlardan çıkan bir arslanmış... Bizim arslan Manas'a layık bir kızdır. Bununla evlenirseniz bahtınız açılacak, her türlü teşebbüsünüzde muvaffak olacaksınız (İnan, 1992: 36)" demiştir. Manas'ın ölmesiyle eşi Kanıkey daha sonra tekrar evlendirilmeye çalışılmış; ama o bunu kabul etmemiş ve evlenmesini isteyenlere karşı yiğitçe direnmiştir. Bu açıdan bakıldığında Kanıkey karakteri Dede Korkut'taki yiğit ve sadık kadın tiplerine oldukça benzemektedir. O hâlde, Türk töresi açısından düşünüldüğünde 38'inci ırk'ta adı geçen cariyenin kağan eşi olabilmesi alp ve yiğit olma sınavından geçtiğini ve eşine sadakatle bağlanmak hususunda güven verdiğini göstermektedir.

(16) **Manas Destanı'ndan**

Kanıkey'i Cakıp Han'a babası şöyle övmektedir;

"Benim biricik kızım Kanıkey

Bir tündükten gün görmüş,

Bir tütökten su içmiş,

Yorgadan seçip boza binmiş,

Araktan seçip bal içmiş,

Yakası açık rüzgâra çıkmamış,

Rüzgâr yüzünü görmemiş,

Gece kapıya çıkmamış,

Geceleyen aşı yememiş." (Yıldız, 1993: 615) R.86 / 857-866.

38'inci ırk'taki cariyeye, görünmezlik örtüsü olan kamuşların arasında, gökyüzünün dahi ulaşamadığı erişilemezliği ile Kanıkey'in (16)'da aktarılan erişilemezliği birbirleriyle örtüşmektedir. Babası kızını överken onun yakası açık rüzgâra çıkmadığını, hatta rüzgâr yüzü görmek bir yana gece kapıya çıkmadığını söylemiştir. Bu açıdan bakıldığında, Türk töresinde kağan eşlerinin, Tanrı'nın kağana en güzel biçimde kullanması için bağışladığı *ku*tu paylaştığı anlaşılmaktadır. Erişilemez mekânında hem Kanıkey hem de cariyeye törenin işleyişine, devamına, kuta, devlete hazırlanmaktadır.

Türk aile kurumunun maddi ve manevi temizliği hususunda ünlü seyyahlar İbn Fadlan, Marco Polo ve Van Yen Dö, Türk kadınlarının ahlaki temizliklerini övmüş, dünyanın en temiz ve ahlaklı kadınları olduğunu söylemiştir. Onlara göre eski Türkçede "veled-i zina" benzeri sözcüklere rastlanmaz. Bu tür sözcükler diğer dillerden Türkçenin söz dağarcığına girmiştir. Kadın adları arasında saf, temiz ve erdemli anlamına gelen birçok sözcüğün bulunmasının nedeni de bu kültürel yapıdır (Aksoy, 2011: 12).

Atasözleri kültürün geçmişten bugüne aktarımında önemli bir bellek görevi üstlenmektedir. Bu bağlamda, atasözlerinin izinde 38'inci ırk'ın mesajına yakın bazı ipuçlarını yakalamak mümkün görünmektedir. Kadınlara ilgili atasözlerinden bazılarının içine kadını aşağılayan kültürel öğeler girmiş olsa da 38'inci ırk'ta Türk töresine ilişkin aktarılan öğretinin izlerini içerenler bizim için önem taşımaktadır.

(17) **Kadın ile ilgili atasözleri**

- a. *Pekmezi küpten kadını kökten al.*
- b. *Halayıktan (cariyeden) kadın olmaz, gül ağacından odun olmaz.*
- c. *Gül dalından odun, beslemeden kadın olmaz.*
- ç. *İhlamurdan odun, çingeneden kadın olmaz*
- d. *Çam ağacından odun, dilenci kızı kadın olmaz.*
- e. *Tarlayı düz al, kadını kız al*
- f. *Avrat düzdüğü evi Tanrı yıkmaz, avrat bozduğu evi Tanrı yapmaz*
- g. *Avradın yıkamadığı ev, bin yıl dikili kalır*
- ğ. *Avrat var ev yapar, avrat var ev yıkar.*
- h. *Evi ev eden kadındır.*
- ı. *Kadın kocasını isterse vezir, isterse rezil eder.*
- i. *Erkeği vezir eden de kadındır, rezil eden de.*
- j. *Kadın kocasının çarığı, anasının sarığıdır.*
- k. *Erkeğin iyisi eşliğinden, kadının iyisi döşeginden belli olur.*
- l. *Erkek iş başında, kadın aş başında belli olur*
- m. *Erkek kuş gezer havaî havaî, dişi kuş yapar yuvayı.*
- n. *İyi kadın ev yapar, kötü kadın ev yıkar.*
- o. *Ana hakkı Tanrı hakkı*
- ö. *Ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz*
- p. *Kadın var kara toprak eder, kadın var yeşil yaprak eder*

(Akyalçın, 2012; Parlatır, 2007)

(17b)'de yer alan *Halayıktan (cariyeden) kadın olmaz, gül ağacından odun* atasözünde 38'inci ırk'ta olduğu gibi *abınçu* (ya da *avinçu*), yani cariyeye sözcüğü geçmektedir. Bu atasözü, 38'inci ırk'ın içeriği ile koşutluk gösterir; ancak 38'inci ırk cariyenin bile evlenmeden önceki ocağında gerekli erdemleri öğrendiğinde ve güzel bir karaktere sahip olduğunda bir kağan eşi olabileceğini söylemektedir. Eğer bu doğrudur, 38'inci ırk kast sistemine karşı çıkmakta, insanların hangi aileden doğduğuna değil, nasıl bir eğitim sürecinden geçip nasıl bir karaktere büründüğüne bakmaktadır. Bu bağlamda, 38'inci ırk, aslında kadını evlenene kadar hapsetmeyi değil, doğanın müziği, ocağın hammadresi olan korunaklı kamuşlar arasında erdemlilik, kendine güven ("alplik") ve zerafetle yetişmesini önermektedir. Bu noktada, yukarıda (5)'te verilen 10'uncu ırk hatırlanırsa, orada da kamuşların arasında bulunan kaplanın (veya *leopard*) güçlü ve erdemli olduğundan söz edilmekteydi. Dolayısıyla, burada sözü edilen yorum başka bir ırk tarafından desteklenmekte, İrk Bitig'in genel bütünlüğü üzerinden bizim yorumumuzun bir sağlaması yapılmıştır. Dolayısıyla, içinde olduğu töre ve aldığı eğitimle bir kadın, ana babası hizmetçi bile olsa kağan eşi olmaya layık olacaktır. Tanrı'nın emanet olarak verdiği kut'un kullanımına ortak olacaktır. Gerçekte Dede Korkut'ta geçen "Hizmetçiye elbise giydürsen hanım olmaz (Ergin 2014: 14)" ibaresi de aslında kağan eşinin soylu bir aileden gelmesi gerektiğini değil, hizmetçi vasfıyla kağan olamayacağını kastetmektedir. Hizmetçi kadın kağan eşi olmanın niteliklerine uygun olarak yetiştirilmiş olsaydı kağan eşi olması yolunda herhangi bir engeli bulunmayacaktı. Bu açıdan düşünüldüğünde hem Dede Korkut Kitabı'nda hem de 38'inci ırk'ta dolaylı da olsa "Ağaç yaşken eğilir" mesajının aktarıldığı savlanabilir.

Kadınlar, birçok ülkenin atasözlerinde genelde erkeğe göre arka planda kalmış ve olumsuz yönleriyle verilmeye çalışılmıştır (Forti 2007: 93). Örneğin "Kadın erkeğin şeytanıdır" atasözünde kadınların erkekleri zor durumlarda bıraktığı anlatılmıştır. 38'inci ırk açısından düşündüğümüzde bahsi geçen

cariyenin kağan eşi olması öğretinin iyi olarak bitmesini sağlamıştır. Böylece cariyenin kağan eşi olmasıyla özellikleri yüceltilmiştir. (8)'de yer verdiğimiz atasözlerinde de bunu görmek mümkündür. *Avrat, düzdüğü evi Tanrı yıkmaz, avrat bozduğu evi Tanrı yapmaz; Kadının kırk çırası var biri, biri sönse biri yanar; Ana hakkı Tanrı hakkı; Ana gibi yâr olmaz, Bağdat gibi diyar olmaz* gibi atasözlerinde kadınlar sahip olduğu özellikler göz önünde bulundurularak yüceltilmiştir. Türk töresinde kadına verilen değer izlerini, kadim miraslarımızdan biri olan atasözlerinde de sürebilmekteyiz. Zira Türk töresinde kadının, toplumun önemli bir parçası, hatta kimi zaman toplumu oluşturan yapıtaşlarından biri olduğunu karşımıza çeşitli şekillerde çıkan bu atasözlerinden de anlamak mümkündür.

Bu ırk'la ilgili bir diğer ilginç nokta kadının töreyi ve erdemleri öğrendiği korunaklı ve kalıcı bir yaşam içerisinde betimlenmesidir. Oysaki, göçebe yaşamda hiçbir birey dış dünyadan soyutlanmış ve ayrıcalıklı olarak yetiştirilemez. Her göçebe, dışarıdaki tehlikeleri öğrenmiş ve onlara karşı hazır olmalıdır (Uygur 2013). Eğer İrk Bitig'in ilk yazıldığı tarih, 9. yüzyıldan çok daha eskilere gidebiliyorsa, yani elimizdeki İrk Bitig nüshaları çok daha eski bir kitabın çoğaltılmış bir kopyasıysa, Türklerin Köktürk devletinin ardından kurulan Uygur Devleti ile yerleşik hayata geçtiği, tarım ve ticaretle uğraştığı, şehirler kurduğu biçimindeki savların yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Her şey bir yana, İrk Bitig'de geçen eğitim, ticaret, tarım ve mimariye ait *agıl* ("ağıl"), *altun* ("altın"), *bedizle-* ("süsle-"), *biti-* ("yaz-"), *bitig* ("kitap"), *bük* ("köşe"), *eb* ("ev"), *egin* ("sirt, çatı"), *kat* ("kat"), *közünük* ("pencere"), *ordu* ("saray, kale, şehir"), *örgin* ("taht") gibi sözcükler de kadim yerleşik bir geleneğin izlerini taşıyor olabilir.

3.2. Evrensel Değerler Açısından 38'inci İrk

Dünya kültürlerinin kadına bakışının nasıl olduğunu anlamak için toplumsal bilinçaltını şekillendiren masallara bakmak yararlı olacaktır. Bu bağlamda, bilindik birkaç masal 38'inci ırk'ta var olduğunu varsaydığımız mesajlar açısından kısaca ele alınacaktır.

Masalarda, genellikle mutlu sonla biten bir evlilik olduğundan, örtük ya da açık masaldaki genç kızın bunu hangi nitelikleriyle hak ettiği üzerinde durulmuştur. Vefalı, evine bağlı, fedakâr, güzel, hamarat, iyi kalpli kızın bir açmaza düştükten sonra, asil ve zengin bir kahramanla evlendiği görülmektedir. Sezer'e (2015) göre, pek çok erkeğin uğruna ölümü göze aldığı kız, seçilmişliği ve ayrıcalıklı bir konumu göstermektedir. Kızın sahip olduğu gizem onu çekici kılarken, hapsedildiği olağanüstü ya da fantastik mekanlar, ilişkiler ya da büyüler nedeniyle çekiciliği perçinleşir (Sezer, 2015: 58-59). Evrensel statüsü olan, Rapunzel, Pamuk Prenses, Kül Kedisi, Binbir Gece Masalları gibi birçok masal incelendiğinde, genç kızda bulunması gereken en önemli özelliğin "bakirelik" olduğu görülmektedir. Masallar, mutlaka bir uyarını bulup kızın bekaretine güvence sunmaktadır (Sezer, 2015: 20). Gerçekte "bakirelik" kavramında bile masal kahramanı olan kızın evlenmeden önceki korunaklı mekânına bir gönderimde bulunulduğu düşünülebilir. Bununla birlikte gün yüzünden dahi korunmuş olan tertemiz kızların oldukça güzel olduğu her fırsatta vurgulanmaktadır: Kuleye giden Rapunzel, baba evinden koca evine sandık içinde giden Ayzan, ceylanlar tarafından yetiştirilen ve yüz yüze geldiği ilk erkekle evlendirilen Kışüzümü, Binbir Gece Masalları'nda, dini bütün babasınca bahçe duvarının dışına bakmasına, tek bir erkeğin onu görmesine izin verilmeden büyütülen Latife... Hepsinin olağanüstü güzellikleriyle tanımlandığını dile getiren Sezer (2015), bu güzellerin tek bir bakıştan bile korunmuş olduğunu, bununla birlikte evlenecekleri erkekleri gördükleri anda onlara delice bir aşkla bağlandıklarını vurgulamıştır. Ayrıca masalarda güzelliğin nihai ödülünün evlilik olduğunun altını çizmiştir. Bunun yanı sıra Sezer (2015), dış dünyaya karşı korunmamış güzellerin aşk hayatına daha büyük güçle başladığını dile getirir. (Sezer, 2015: 110-113-115). Masalarda bekaret simgesi olarak, Pamuk Prenses'te cam tabut, Külkedisi'nde cam ayakkabı, Bey Kızı Ayzan ile Yakışıklı Musa'da sandık kullanılmıştır. Pamuk Prenses masalı ayrıca, Sezer'e (2015) göre tehlikeli bir öğreti sunmaktadır: "Güzelliğin iyi baht getirdiği" (Sezer, 2015: 91). Evrensel bir açıyla kadın, uysal, şefkatli, sevecen, merhametli olmak üzere eğitilirken, evinde bir eş, sevgili ya da anne olarak kadim törenin ahlakına uygun davranmalıdır. Kız çocuk bebekliğinden itibaren annesiyle olan her anını aynı zamanda, anne olma hayali içinde yaşamaktadır. Bu nedenle o tam anlamıyla salt bir bebek olamamıştır, o bir "bebek-anne"dir (Sezer, 2015: 72-76).

Napolyon'u konu edinen bir masalda, Napolyon, aşkı Josephine'e mektup yazar. Mektuba göre Napolyon, askeri alandaki tüm başarısını ona olan aşkına bağlamaktadır. Masalın kahramanı Napolyon, aşkın gözüne girmek uğruna elde ettiği kahramanlığını, seçkin ve güzel bir kadın ile taçlandırır. Bu kadın aşık olduğu Josephine'dir. Sezer (2015), masalarda, herkesin kendi cinsiyetinin değerlilik ölçütünde zirvede olması örneğin, prensesin güzel değil en güzel olması gerektiğini vurgulamıştır (Sezer, 2015: 42-43).

Yukarıda sözü edilen masalların az ya da çok 38'inci ırk'ta varsayılan mesajlara yakın bazı içeriklere sahip olduğu söylenebilir. Söz konusu ortaklıklar şöyle sıralanabilir: (i) Kadının iyi ya da kötü dışarıyla bağlantısını kesen korunaklı bir mekan bulunmaktadır; (ii) kadın korunaklı o mekandan erdem, bilgelik ya da göz izi bile değmemiş bir saflıkta çıkmaktadır; (iii) kadın eşsiz bir güzellik ve iyilik timsali olduğu için bir prensle evlenerek hak ettiği statüye kavuşmuş olmaktadır.

5. SONUÇ

Sonuç olarak, bir bilgelik kitabı olan İrk Bitig’de yer alan 38’inci ırk’ın diğer ırk’lar gibi okuyuculara aktarmak istediği bir mesajı bulunduğunu varsayıyoruz. Bu bağlamda 38’inci ırk çözümlenmeye çalışıldığında, Türk töresi ve evrensel erdemlere ilişkin mesajların daha çok mecazlarla sunulduğu anlaşılmaktadır. Bu çalışmada, bir kağan eşinin nasıl olması ve nasıl yetişmesi gerektiğiyle ilgili olan 38’inci ırk’ta amaçlı bir bilgi aktarımı olduğu kanıtlanmaya çalışılmıştır. Bu kanıtlama sürecinde Kutagu Bilig, Dede Korkut Kitabı, Manas Destanı, atasözleri ve çeşitli masallardan 38’inci ırk’ın varsayılan öğretisini destekleyen birçok içerik ve kavramlar tespit edilmiştir. İçeriğe ait ortaya çıkan benzerlikler Türk töresine özgü kavramlarla birleştirildiğinde genel hatlarıyla birkaç maddeyle özetlenebilir: (i) Başlangıçta kadının dışarıyla bağlantısını kesen, onu erdem ve töre yolunda yetiştiren korunaklı bir mekân (devletin en küçük birimi aile, oba, vatan, ocak vb.) bulunmaktadır; (ii) kadın korunaklı o mekândan erdemli bir insan ve töre sürdürücüsü olarak; devlet-ordu bilinciyle yoğrulmuş bir bilgelik ve göz izi bile değmemiş bir saflık ile çıkmaktadır; (iii) aile (ocak) eğitiminden çıkan kadın güzellik, iyilik ve erdem timsali olduğu için bir kağanla (metne göre *prens, sultan, padişah* veya kralla) evlenerek hak ettiği statüye kavuşmuş olmaktadır. Üç madde ile özetlenen içeriğin bize gösterdiği bir diğer gerçek, kadim Türk kültüründe eğitim hususunda kız-erkek ayrımının yapılmadığıdır; çünkü kadın da her anlamda etkin olarak sosyal hayatın içerisinde bulunmakta, bir erkek kadar eşit sorumluluklar almaktadır.

Bu çalışmaya özgü olarak sunulan çeviri denemesi, sembolik bir dille örülen mesajın etrafında biçimlenmiştir. Ancak, İrk Bitig’in bir öğretici kitabı olduğu çok açıksa da bu çalışmada yapılan çeviri ve anlamlandırmanın yalnızca bir varsayım olduğu akıldan çıkarılmamalıdır. Dolayısıyla, bu çalışma, daha doğru çeviri, etimoloji ve anlamlandırmaların önünü açmak için atılmış küçük bir adım olma mahiyetini taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- AKAR, Ali (2010). *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- AKSOY, İlhan (2011). “Türklerde Aile ve Çocuk Eğitimi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 4, S. 16, s. 11-19.
- AKYALÇIN, Necmi (2012). *Türkçemizin İncileri Atasözlerimiz: Tanıklı Sözlük*, Ankara: Eğiten Kitap.
- AKYÜZ, Çiğdem (2010). “Manas Destanı’nda Alp Kadın Tipi”, *Mukaddime*, S. 1, s. 169-180.
- ALBAYRAK, Fatma ve SERİN, Nilüfer (2015). “Kutadgu Bilig ve Marifetname’de Kadın Algısı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S. 37, s. 16-37.
- ARI, Bülent ve KARATEKE, Ercan (2010). “Dede Korkut Hikâyelerinde Kadın ve Çocuk Eğitimi”, *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 14, s. 275-284.
- AYVA, Sevilay (2008). “Türk Kültüründe Gelinler ve Ocak”, *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası Kültür ve Araştırma Dergisi*, S. 23, s. 1-14.
- BARS, M. Emin (2014). “Türk Kahramanlık Destanlarında Kadın Tipleri”, *International Journal of Languages' Education and Teaching [IJLET]*, S. 3, s. 122-140.
- BAYAT, Fuzuli (2006). “İrk Bitig Metninin Poetik Yapısı”, *Türkiyat Araştırmaları*, S. 4, Bahar 2006, s. 39-65.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: TDK.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- DURAN, Hamiye (2004). “Burla Hatundan Terken Hatuna”, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 79, s. 32.
- ERGİN, Muharrem (2004). *Dede Korkut Kitabı I*, Ankara: TDK.
- ERGİN, Muharrem (2014). *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERGÜN, Metin (1997). *Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı: Alp Manaş*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- FORTI, Tova (2007). “The Isha Zara in Proverbs 1-9: Allegory and Allegorization”, *Hebrew Studies*, S. 48, s. 89-100.
- GABAIN, A. von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (çeviren: Mehmet Akalın), Ankara: TDK.
- GÖKALP, Ziya (2015). *Türk Medeniyet Tarihi* (Hazırlayan: Ali Duymaz), İstanbul: Ötüken.
- GÖKDAĞ, B. Atsız ve ÜÇÜNCÜ, Kemal (2015). *Başlangıcından Günümüze Türk Destanları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜNEY, Eflatun CEM (2015). *Evel Zaman İçinde*, İstanbul: Nar Yayınları.
- İNAN, Abdülkadir (1992). *Manas Destanı*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1998). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul: Ötüken.
- KAPLAN, Mehmed (2003). “Dede Korkut Kitabında Kadın”, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 21, s. 99-112.
- KÖKSAL, CCCB. (2011). Orhon Yazıtları’nda Kadın. *e-Journal of New World Sciences Academy [NWSA]*, S. 6, s. 331-341.
- MUHAMMETHACI, Kamburnisa (1997). “Efsane ve Rivayetlerde Tasvir Edilen Kadın Tipleri Üzerine”, *Sincan Üniversitesi İlim Dergisi*, S.1, s. 713-719.
- NAHİFİ, Süleyman (çev.) (2010). *Mevlânâ Mesnevî-i Şerif-Tam Metin-* (sadeleştiren: Âmil Çelebioğlu), İstanbul: Timaş Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin Namık (1994). *Eski Türk Yazıtları*, Ankara: TDK.
- ÖGEL, Bahaddin (2010a). *Türk Mitolojisi (I. Cilt)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- ÖGEL, Bahaddin (2010b). *Türk Mitolojisi (II. Cilt)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- PARLATIR, İsmail (2007). *Atasözleri*, Ankara: Yargı Yayınevi.
- SEBZECİOĞLU, Turgay (2016). “İrk Bitig’de Kağanlık (Kanlık) Öğretisi”, *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi [TİDSAD]*, S. 7, s. 80-97.
- SEÇKİN, Kuban (2015). “İrk Bitig: Toplumsal İyi ve Toplumsal Kötünün İnşasında İdeolojik Bir Fal Kitabı”, *Teke*, S. 4/4, Aralık 2015, s. 1433-1450.
- SEZER, Melek Özlem (2015). *Masallar ve Toplumsal Cinsiyet*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- ŞEN, Semra (2003). “Oğuz Kağan Destanı’nda ve Dede Korkut Hikâyeleri’nde Kadın”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 21, s.123-128.
- TEKİN, Talat (1998). *Orhon Yazıtları (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk)*, İstanbul: Simurg.
- TEKİN, Talat (2013). *İrk Bitig (Eski Uygurca Fal Kitabı)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRK DİL KURUMU (2003). *Divan-i Luqat-i it-Türk Dizini* (hazırlayan: TDK).
- UYGUR, Hatice Kübra (2013). “Dede Korkut Boylarında Kadın Statüsü”, *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi (21)*. <http://eprints.ibu.edu.ba/2156/> (Erişim tarihi: 04 Ekim 2015).
- YAKICIL, Ali (2007). “Dede Korkut Kitabı’nda Görülen Ozan Tiplerinin Türkiye Sahası Aşıklik Geleneğinin Oluşumuna Etkisi”, *Milli Folklor*, Yıl 19, S. 73, s. 40-47.
- YILDIRIM, Fikret ve diğ. (2013). *Yenisey-Kırgızistan Yazıtları*, Ankara: BilgeSu.
- YILDIZ, Naciye (1995). *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle İlgili Tespit ve Tahliller*, Ankara: TDK.